

Славољуб ОБРАДОВИЋ*

СУКОБ АНАХРОНОГ И МОДЕРНОГ У РОМАНУ *БИХОРЦИ*

Вероватно да постоји, или је постојало, санџачко село Рашље и да су у њему живели или још увек живе Бихорци. Писац Тамил Сијарић није био у недоумици, али данашњи читаоци јесу. Није битно ни то што је Сијарић о том селу и о људима писао реално. Енигма остаје и после дуге временске дистанце. Роман *Бихорци* објављен је 1956. године, једанаест година иза Другог светског рата. Била је то деценија у којој се настављала обнова ратом порушене Југославије, деценија полета, поноса, ударничких бригада, акцијашка на свим пољима како друштвено-политичког тако и економског живота. У тој деценији Сијарић је пронашао село Рашље које „је било изузетак. У цијелом Бихору, и горњем и доњем, оно је једино имало махале, и то какве – петнаестак кућа покрај плота, и то је махала”. Да није у том селу било сокака, оно би се отиснуло низ реку и отпловило би у земљу Недођију. „Ти сокаци и држе ово старо село, да се не отисне доље у ријеку. Они га вежу за главну цаду, а главна цада свезала се за брдо, па све дошло као каква гроња, коју је неко, озго с брда, опружио доље низа стране, и де – повуци само за ту главну цаду и цијело ћеш село покренути”.

„Цијело ћеш село покренути” је само фигуративна језичка конструкција. Село и људи из села се никуд и скоро никад не покрећу. Они су ногама и мислима чврсто везани за рашљанску земљу. Ретки су тренуци у којима неко помисли на бели свет, на дуњалук који је далеко од Рашља. Тамо, у белом свету, налази се оно што је ново, модерно, лепо и заносно. У Рашљу је посна земља а над њим се често с јесени вију и мотају мртве и беле магле за које писац вели да су често чучале „по потоцима, висиле доле над ријеком”. „Над овим селом небо је затворено”, али то није његошевски затворено небо које не „прима плача ни молитве”, већ небо на које ни-

* Проф. др Славољуб Обрадовић, професор Универзитета Црне Горе, Никшић

ко од Рашљана не обраћа пажњу и нико му се не обраћа. Једноставно, не-бо је купола која виси и то је реалитет који се не може ограничити временом. Том реалитету се нико не обраћа у молитвама Алаху јер молитви и нема. Нема их ни по доласку Хаџије у то село које је доживео при првом сусрету као крај света и као зиндан из кога тешко може да се изађе након лаког доласка. Халимачина прича о Рашљу скоро да и не постоји. Он је на-просто омајао Хаџију и то са неколико речи. Хаџија није у првом трену ни могао да схвати загонетност Халимачиног ћутања и пауза у говору, јер Халимача је био лукав и препреден и знао је да му се лако, уколико дуго прича, може откинути нека реч из грла која би била убиствена за Хаџију и могла би га збунити и узнемирити. Временом ће Хаџија схватити где је дошао и покушаће да се прилагоди људима, али од њих никада неће имати разумевања и подршке. Чак и када му се буду обраћали за неки запис који би требало да има чудотворну моћ излечења, они му неће веровати, јер он није њихов. Он је хаџија који је посетио Ђабу и који је видео мно-го тога у далеком свету и треба бити опрезан када су његови пресавијени папирићи у питању.

Јасно је да је фабула у суштини органско својство романа. Читалац очекује од писца да задовољи његова интересовања и да му пружи одго-воре на многа питања која се тичу живота. У поменутом смислу у Сијарићевом роману има довољно заплета и сукоба, али се мало тога догађа и још мање тога се мења у поретку људских ствари и односа. У роману нема правих акција које покрећу људе. Сваки покрет је тенденциозан, егои-стичан и изнад свега утилитаран. Нема покрета уколико се на видiku не наслућује нека добит, најчешће материјална. Хаџија је главни лик романа, али он је то само формално у фабули дела. Над њим непрестано бди Хали-мача и плете паукову мрежу, јер за њега је Хаџија средство приватне сво-јине уз чију помоћ може да себи обезбеди углед и новац. Ђамил Сијарић је фабуларну основу романа градио више површно но аналитички и психо-лошки дубоко. Он има довољно вештине да поједине ликове карактери-зује психолошки, покаткад то чини до детаља, на пример када је реч о Ха-лимачи, Хатки, Хаџији. Ипак, у роману нема довољно снажних сукоба и судара, нема оног што би требало да буде шире у појавном, реалном, сми-слу и што би требало да заинтригира и испровоцира психодинамику од-носа читаоца према околини, према људима и њиховим страстима, огра-ничењима и нагонима. У Сијарићевим Рашљанима истањило се све оно што је источњачко, пуно, једно еруптивно. Остало је од тог источњачког само нешто мало нагонске еротике и то више у мушкарцима но у женама, које у овом роману имају свог представника пред светом једино у Хатки. Мушкарац је онај који узима све на силу, па и тело жене, а у самом ерот-

ском чину нема ничег флуидног, меког и мирисног, ничег што је космички узвишено и што опија до краја сва чула. Хатка се подаје јер то жели, али Хаџија остаје у еротском смислу пасиван до краја. Стиче се утисак да је Хаџија потиснуо све што је нагонско и да је сâм себе осудио на самоћу и неприродну импотенцију. Није он од оних који могу да прихвате телесну љубав са женом која им се сама нуди и због тога не примећује ни бујну лепоту једнооке Ђузе, ни раскошно Хаткино тело жељно мушке руке. Чини се Хаџији да би сâм себе обмануо уколико би покушао да се потврди као мушко. Он добро зна да Хатка не би била само његова, јер била је и са Халимачиним сином Дердемезом и са Халимачом. Такође, ваља имати на уму да је Рашље разорило психу човека који је с вером у Алаха ишао на Ђабу, те он више ни у молитви није смирен. Све га је заситило и он би да побегне из проклете авлије и да још једном крене у Свету земљу, али Халимача је онај који му врло вешто узима новац који мукотрпно стиче. Осећа Хаџија да је време мртво и да је све око њега монотono. Има тренутака када га нека дешавања избаце из равнотеже, али све траје кратко. Ни у дућану се не осећа својим. Хаџија зна да су људи неповерљиви. И он се, попут Халимаче, труди да превари и да дође до новца на непоштен начин. Међутим, он не успева да разреши сопствену ситуацију. На многим страницама романа Хаџија је безличан. Насупрот њему, Халимача је увек тактичан и практичар који мисли само на себе. За њега постоје син и новац. Жену никада није волео. Сијарић је врло упечатљиво градио лик Халимаче потенцирајући скоро невероватне облике његове окрутности, неетичности, као и онога што је у њему нагонско, често ауторитарно, чак и парадоксално. За Халимачу је битно да сачува образ куће и то је разлог што Хатку шаље у неко далеко место, јер Дердемез је његов син, а Хатка је само посуда у којој су телесне страсти којима ваља подмирити анималистичко и нагонско. Од Хаџије се очекује да етички осмисли људски отпор свакој врсти људског отуђења, али он то нити уме, нити може. Не може из више разлога, а најбитнији је у њему самом. Неко ко не може да осмисли лични живот, не може ни да утиче на средину, већ му једино остаје да се утопи у исту бару, да упорно одбија да се суочи са сопственом драмом и да схватити да је поражен и да је на беспућу. То је иронија живота, али и свесна пишчева иронија у којој има горчине и подсмеха. Хаџијина субјективност је празна чак и у тренуцима молитве, а самољубиве тежње Халимаче и Хаџије унапред руше све мостове којима би људи из Рашља могли да крену ка нечем што је модерније и што је ван њиховог домашаја. То модерно је у роману оваплоћено у лику Каплара за кога нико не зна ни ко је, ни одакле је дошао, ни ко му је дозволио да буде неко ко штити закон. Једноставно, Каплар је протува која користи заосталост људи, али ни он није недодир-

љив. Иако често истиче пред светом своју „духовну надмоћ”, он ће сагнути главу пред Халимачом у тренутку када му овај пред сељацима обзнани да је поткупљив.

Најбитнија одлика наратора је развијена способност уочавања целине, али и онога што су ситнице у животу Рашљана. Убедљив је утисак да Сијарић прича уверљиво и да познаје душу људи о којима пише, али остаје мо у недоумици која је, вероватно, оно што изазива радозналост у смислу да ли заиста постоји такво село или је део пишчеве имагинације и фикције. Писац не улепшава живот, већ га огољује до сржи. Он је објективни наратор и не заклања се иза паравана, нити бежи од свог личног свемира. Чини се да је и он изненађен логиком живота људи о којима пише. У роману нема пишчевих реторичких амбиција. Он ништа не режира, али и не саосећа са људима који су у фокусу његових опсервација. Од прве до последње странице Сијарић се имплицитно чуди и упорно избегава да то обзнани. Село Рашље и људи у њему су део света који опстаје на архипелагу коме је суђено да из дана у дан одумире, јер скоро сви живи су сувишни и изгубљени. У Рашљу дуго нема страсне виталистичке егзистенције, а самим тим ни праве духовне комуникације међу људима. Нико од Сијарићевих ликова се не суочава с пролазношћу и мртвом празнином личног живота. Ретка су реаговања на монотонију и досаду, а и када се неко пубуни, онда је то више спонтано негодовање но отворени бунт.

Пишчева нарација је циљно усмерена на откривање психологије живота и преживљавања главних ликова. Халимача, Хоца, Хатка и Каплар су у мрежи многих антитеза животних сила за чије извориште не знају нити га наслућују. Ово се најубедљивије потврђује у многим деловима романа, посебно преко исповедно-монолошких форми говора, којима је писац откривао оно што је чулно, егоистично, нагонско, оно што је мисаони терет и безизлаз.

Писац је у роману *водећи нарајивни субјект*, што значи да се јавља у форми ауторског приповедача. Он тенденциозно приближава читаоце ликовима романа, ствара атмосферу у којој ће се исказати актери радње. У његовој нарацији нема апстрактних и баналних коментара. У вођењу приче помаже му *суйсјийиујивни нарајивни субјект*, а то је у роману Халимача. Писац није расветлио до краја чињеницу да је Халимача човек који се одликује нечим што не поседују други Рашљани. То што има нешто пространију и удобнију кућу у којој ће боравити Хаџија кога је довео у село, није довољна аргументација. Халимача није ни хоца ни хаџија, нити је посебно образован човек, али он је један од оних који умеју да се наметну селу и то личном причом. Без Халимаче се ништа не може десити. Он мора све да зна и све да предвиди и види. У суштини, подмукао, его-

иста и среброљубац, љигаво се подвлачи под кожу, узима све што може и не бира средства да оствари оно што је наумио. За овај лик и за оне који су у његовој близини може се тврдити да су привидно равнодушни и да их се не дотичу антагонизми реалности у којој живе јер сви они имају своју приватну свакидашњицу. Хенрик Маркјевич пише о томе каква би требало да је стварност у роману: „Стварност представљена у роману требало би, међутим, да буде приватна свакидашњица јединке у сукобу са друштвом, јединке која живи у свету хаотичном, раздираном супротности-ма, лишеном вишег смисла. Ликови су индивидуализовани, представљени у развоју, од стране унутрашњих доживљаја. Индивидуализован је и наратор: он има свој однос према представљеној стварности и сопствени начин причања. Композиција је збијенија, наратија – писана и обухваћена прозном формом”¹. Уколико прихватимо мишљење Хенрика Маркјевича о типологији приповедача, онда бисмо писца као наратора одредили као приповедача који је неутрални посматрач, „који само региструје”². Ипак, Сијарић се не уклапа у потпуности у Маркјевичево одређење типа приповедача јер он посредно износи и део свог личног става о Рашљанима и њиховим наравима. Свакако, треба подвући да се писац овог дела не може сврстати у приповедача који интерпретирају и оцењују. У психолошкој карактеризацији ликова Сијарић је одмерен, рационалан, стишан и тајанствен. Једноставно, такво је и Рашље и људи у њему. Све је обавијено велом тајне и неке мистичне магле коју ни зраци сунца не могу да истање. *Унујрашњи монолој* је најснажнији облик исказивања онога што је суштина сваке јединке. Халимача, Хаџија и Хатка воде нечујни дијалог са двојником у себи, али из тог разговора не излазе као задовољни људи који су успели да олабаве тензију. Нема катарзе. Све је само нужност којој је узрок средина у којој живе. Једино је Халимача причљив, а његова прича је у функцији да се пред људима прикаже у пуном сјају онога ко може много тога да учини и на кога треба гледати и видети мудра човека. Хаџија је шкрт на речима. Бујна је само његова машта и његови снови. Као духовно лице, он је врло брзо схватио људе и средину и успео је да потисне страх у подсвест. Тај зауздани страх ипак није пасиван и често избаци Хаџију из равнотеже. Уместо молитве, он често набраја арапске речи без молитвене смисаоне везе која једино као таква има неки смисао. Требало би позвати у помоћ психоаналитичаре и њихове теорије о либиду, о сновима и потиснутим страховима. Не може се прецизно одговорити на питање да ли је страх један од узрока Хаџијине незаинтересованости за жен-

¹ Хенрик Маркјевич, *Наука о књижевности*, Нолит, Београд 1974, стр. 140–141.

² Исто, стр. 142.

ско тело. Чудна је шкртост Хаџијиних обраћања Халимачи и Хатки. Он са мало речи одбија да призна да је његово оно што није његово ни по божјим ни по људским законима. Још чудније је његово прихватање да га други, тј. Халимача, ожени најпре Ђузом, а потом Хатком. Он унапред зна да ни са једном неће имати телесни додир, али да ће стећи иметак којим ће себи обезбедити пут у Свету земљу. То је иронија судбине овог духовника, чак и цинизам који је Сијарић морао да утка у ткиво романа. Од Хаџије људи очекују мудру реч, али он је ретко изговара. И када саветује људе, чини то невољно. Њему је живот терет, те је узалудно очекивати од човека који је незадовољан сопственим животом да утеши друге. Он бивствује као и сви други. Ђамил Сијарић његово бивствовање успева да прошири и осветли из више углова. Писац прати детаље, уочава их луцидно и успева да их упечатљиво истакне. Међутим, Сијарић се често задржава само на једном детаљу и не успева да продре у дубину психе Рашљана. То је она стегнутост писања која умањује уметничку вредност дела чак и да је последица свесног пищевог опредељења за сажетост која је у нивоу народног говора. Претходно је уочио и Славко Леовац у Предговору овом роману: „Ми тада очекујемо више од писца, да нам разоткрије смисао његов и свачији, али он се задовољи оним што је већ постигао, а то је анегдота, суптилно назначена иронија и хумор, после којих наилази тренутак пищевог сјетног бљеска. Има код Сијарића и савршено аналитички ухваћених несвјесних покрета, када са двије-три ријечи прикаже и тај покрет и човјека с њим. Рјечник му је народски интониран, али стилизован à la Андрић: никада ријеч, па и она непозната, не иде, не бјежи ван контекста”³.

Након збирке приповедака *Рам – Буља* (1953), роман *Бихорци* представља нову степену уметничког сазревања писца Ђамила Сијарића. Од писца се очекивало више, посебно што је реч о писцу који је од детињства васпитаван у духу исламске вероисповести те је нормално да познаје суштину те вере. Он је за свој роман скоро насумце изабрао непотпуне ликове, људе који нису целовити у духовном и психолошком смислу уопште. У сваком од њих је неки хендикеп, генетски или судбински и сваки је расцепљене психе. Радња је временски ограничена на годину дана, што је, бар када је реч о писцу, било довољно да се на позорници простора и клаустрофобичне сцене сви актери покажу у правој светлости. На почетку романа, старица Нурка захтева од Халимаче да доведу хоџу, јер какво је то село ако у њему нема правог тумача вере. Уместо хоџе Халимача је селу додонио Хаџију, али све је, што се тиче вере, остало по старом. Ра-

³ Славко Леовац, *Предговор*, у: Ђамил Сијарић, *Бихорци*, Графички завод, Титоград 1963, стр. 13.

шље нема џамију, а мејтеф (основна школа) је на сеоском гробљу и у њему Хаџија подучава децу вери. Додуше, он ретко одлази у школу а и због чега би када га деца не разумеју. Дакле, безверје уместо вере, гробна тишина уместо призивања Алаха и клањања. Хаџији је важније како да дође до новца но ширења вере. У њему нема ни помисли на жену. Њега не узбуђује белина Хаткиног тела. Једноставно, ничег мушког у њему. Хатка је однекуд долутала у Рашље и нико не зна ни чија је, ни како се нашла у Рашљу. Сва плотна, жељна мушке руке, без жеље да рационално, ако је то уопште могуће, стиша узаврелу крвну циркулацију, подаје се и Дердемезу и његовом оцу Халимачи. Њој одговара и годи јој да је називају хаџијинцом, али она зна да је поред ње клада а не човек од крви и меса. Хатка је једина жена у роману. О Халимачиној жени писац је писао овлашно, а друге и не помиње. Земко је, за разлику од Халимаче и Хаџије, мек и женствен. Из његовог ока се често искраде суза. Не стиди се да заплаче. Сања о Турској и о брату који је тамо, на Истоку, и коме би да оде са породицом, али не може да остави Рашље јер све што има је баш то село. Славко Леовац види у Земку Станковићевог Миткета, али разлика је огромна. Митке јасно исказује свој бол и своју жалост за младошћу која је брзо прошла и оставила га рањеног, жељног миловања, севдисања и целивања. Ништа од тога нема у Земку. Он је разапет. Хтео би да бежи, у Турској види неки идеал, али то што је далеко изазива у њему још већу разапетост, спутаност и бол. У таквој, подједнако суровој и безличној средини, нема суровости у физичком смислу. Суров је само Арнаутин са пушком коју нуди другима из само њему познатих разлога, али ако је други одбије, њему дође жалост и узбурка га до те мере да се заплаче.

Између ликова у делу нема нити праве, нити искрене духовне комуникације. Сијарић је уочио филозофију ограниченог размишљања о појединачним и општим питањима. Мисли његових јунака су лоциране на простору који је стешњен брдима и ретких је узлета ка нечем новом, савременом и модерном, јер све то је негде у магли даљина. Рашљани су мисаоно и егзистенцијално везани за стари вакат, а то је време које ће Каплар означити као време глупости. Такво време, по његовом мишљењу, траје: „Сеоски свештеник, дакле, звани Фелећ, пише крвама и женама... Користи сеоску фантазију, казано сеоску глупостињу и узима паре. Корпус деликти”. Халимача би да ликује и да се супротстави Каплару чија га писанија излуђују, јер Каплар не види колико је Халимача велик у својој реалности и у својим фикцијама и он би да повиче или да му смирено каже: „Жив је Халимача, ти крмски Капларе, ти жандаре, жив је стари вакат још, још, погледај нас!”

Ћамилови Бихорци се посредно суочавају с пролазношћу, али не размишљају о томе да живот отиче као река. Писац их изводи на сцену на којој могу да се јасно уоче сва њихова искушења, досада, спонтана негодовања, многе искључивости у животу, неодлучности као и немогућности да се отисну у неки нови свет и у неку неокушану и непроживљену стварност. У оптичком пољу писца је људски трагизам, а истовремено и пишчево негодовање исказано иронијом, подсмехом, често и сарказмом. Позната је чињеница колики је удео пишчеве маште и илузије у настанку књижевног и уметничког дела уопште. Ипак, Сијарић није имао потребу да рашири замах крила креативне илузије и да крене путем који води новим стремљењима и нечем што је непросањано и непознато. Он се, једноставно, приземљио за рашљанско тло, урастао је у стварност једног света који одумире, схватио је суштину старих навика и обичаја, немогућност људи да се разреше уза устаљеног живота. У Рашљу ништа не кида траку живота, а писац је онај који еписки конкретност уобличава један посебан свет тако што га транспонује у књижевну творевину. Читалац ово дело прима као нешто што је стварно и неулепшано, као реалитет који постоји на неком забаченом архипелагу и, слично писцу, читалац доживљава простор и материјалне детаље у њему, детаље једног миљеа и индивидуалну и коначну драму која се одвија у њему. Сијарић и имплицитно и експлицитно потенцира осећања немоћи људи да у било ком погледу утичу на стварност, њене обичаје, антагонизме и догме. Сваки од ликова је најчешће суочен са самим собом и са својим незнањем и скоро да нема ниједног који је пред људима потпуно отворен, природан, једноставан, искрен у говору, већ сви пред светом јавности навлаче маску на лице, час се пресамићују, глуме, потом су оштри на језику, вазда прорачунљиви и до бола помирили са својом усамљеношћу и демонским силама које су подједнако земаљске и космичке. У свету очајника Сијарић опажа, када је реч о нечему што је статично, само природу, исконску и равнодушну за све оно што се дотиче људи: „С десне стране пута, преко долине, зарасле у густу зелену папрат, видео се као гребен оштар хрбат голог бријега. По том бријегу изгорјела шума – прије годину, двије, види се то по црним трулим пањевима – од које ништа није остало до тих пањева и клекова пружа, бијела, расута свуда по камену – као хиљаде бијелих костура, кроз које је сада шумио вјетар”. Сијарић је луцидан и када описује лепоту женског лица. Он не уочава само детаље, већ и оно унутрашње, чулно што избија из очију и што трепери на образима лепе Хатке: „Њене зелене очи биле су као вирови пуни рибе која се бацака, свјетлуца по дну, извирује горе на сунце. Нема у њој жиле која није пуна крви, и неког чудног благог сјаја које се осипље са образа, из очију, из рамена. Ништа више није говорила. Била је тиха као ливада у којој су се ушутјели цврнци”.

Ћамил Сијарић се само на почетку романа задржао на слици села Рашља у које долази Хаџија: „Пред њим је лежала махала – мирна, мртва, слична гробљу. Из ланца понегдје залаје пас, запјева с плота пијетао. Кроз ријетку маглу роси ситна киша, колико да селом раскала путеве и окваси Хаџијину чалму. На путу се заставиле овце, стоје, преживају, у очима им сјајне, црне трешње, у вуни роса – папоњци у пут забодени, танки, не мичу се с мјеста. Хаџија не може да прође кроз овце. Оросиће га. Чека дијете да их отјера. Оно забленуло. Не гледа у овце него у њега, гологлаво, обријано, у руци му комад кукуруза, у другој прут”. Писац је, такође, на почетку романа дописао врло сажето нарав Рашљана: „И сокак сине од Хаџије, од његове бијеле чалме, од зелене доламе, од жутих чизама. Ништа љепше плотови нијесу видјели. Цвијет се негдје откинуо, па пошао – чист, лијеп – такав се чинио Хаџија махалом кад га гледају са прозора, са вратница, кроз чвор на црним чађавим вратима. Не свађа се, не псује гласно, и баш због тога што не псује – свијету постало некако тијесно, мир га неки тежак поклопио, мртав, и никако да се одријеша, да одахне, па да цикне и врисне – да буде свој. А ако се неко затече у свађи, тај одмах утоли”. Истину о том свету потврдио је Хаџији и Халимача при самом крају романа: ” – Овакви смо ти ми, о Хаџија... Љут свијет, рђав свијет... Само се бије: удри... удри... за друго не зна...” Ван таквог света је све оно што је ново и што је донео нови вават: „И слушај кроз врата шта говоре људи. А они говоре о чаршији: скупо све, а сељачко нико ништа неће – не пита те ни што си дошао”. У том свету се не опраштају ситнице онима који су изнад обичног света. Халимача се смеје у тренутку када се Хаџија спотакао и пао: ” – Ту су паре! – толико Халимача стиже да изрече. Хаџија је лежао на земљи и био блијед као крпа”.

Slavoljub OBRADOVIĆ

THE CONFLICT OF ANACHRONIC AND MODERN IN THE NOVEL *BIHORCI*

Summary

The plot of Sijarić's novel *Bihorci* relates to a Snadžak village of Rašlje. Hadžija moves in to this passive setting, and yet he does not succeed in fulfilling his spiritual mission. The writer dwells on the mentality, psychology and philosophy of the inhabitants of Rašlja, accentuates lifelessness and existential matters, narrowness of mind and other moments of life in which the real character of the protagonist of *Bihorci* is revealed. In the novel the main characters, on whose psychology the writer expounds, are the most impressive. The narration flows, it is simple and the language follows the cognition of the inhabitants of Rašlja; the comparisons are vivid. Over the village, for of mystery hovers, in which human faces are hardly discerned, more hardly their temper.

